

Faruk Taslidža

O MUSLIMANSKIM SAKRALNIM OBJEKTIMA U RUBNIM DIJELOVIMA HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA KRAJEM XVII STOLJEĆA

Sažetak

Ovaj rad prilog je sagledavanju destrukcije kojoj su bila izložena brojna urbana i ruralna mjesta Hercegovačkog sandžaka za vrijeme Morejskog rata. U fokusu su hercegovačke džamije, devastirane u napadima dalmatinskih uskoka i bokeljskih hajduka. Ukazuje se na njihovo stanje neposredno po sklapanju Karlovačkog mirovnog sporazuma 1699. godine. Podaci o nekim od tih džamija, kao i njihovim vakifima, u dosadašnjoj literaturi nisu zabilježeni. Također, u radu se konstatira da su pojedine hercegovačke džamije znatno starije nego što se smatralo.

Ključne riječi: Morejski rat, Hercegovački sandžak, džamija, kadiluk, nahija

Posljedice dugog mletačko-osmanskog Morejskog rata (1684.-1699.) za Bosanski ejalet još uvijek nisu u potpunosti sagledane.¹ Pored ostalog, tim ratom prekinut je urbani i općedruštveni razvoj hercegovačkih kasaba, varoši i sela.² Za ratna razaranja, koja su rezultat mletačkih vojnih akcija, može se reći da su imala stepen urbicida. Naročito je to bilo izraženo u zapadnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka, koji su se našli na udaru dalmatinskih uskoka.³ Na tom prostoru nakon završetka Morejskog rata porušene džamije uglavnom nisu ni obnavljane, pa je vremenom nestao i skoro svaki trag njihovog postojanja.

-
- 1 Morejski rat je dio većeg ratnog sukoba koji je poznat kao Veliki bečki rat. Mletačka republika je u njega ušla u proljeće 1684. godine na inicijativu pape Inocenta XI, pristupajući široj antiosmanskoj koaliciji (Habsburška monarhija, Poljska, kasnije i Rusija). Morejski rat vođen je od Dalmacije do Egejskog mora, a ključne bitke odigrale su se na poluotoku Peloponezu (Moreji). Više o tome: Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scarabello, *Povijest Venecije*, svezak II, Zagreb, 2007., 170-182.
  - 2 Hercegovački sandžak je u XVII stoljeću bio sastavni dio Bosanskog ejaleta. Obuhvatao je prostore 16 kadiluka sa centrima u: Foči, Blagaju, Prijepolju, Novom, Mostaru, Cernici, Nevesinju, Pljevlju, Imotskom, Gabeli, Čajniču, Ljubinjju, Stocu, Konjicu, Ljubuškom i Duvnu. O tome: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959., 188.
  - 3 O tome: Бошко Десница, *Историја котарских ускока*, I, II, Београд, 1950., 1951., (dalje: Б. Десница, *Историја*, I, II).

Puno bolja situacija nije bila ni u jugoistočnoj Hercegovini, koja je u zadnjim decenijama XVII stoljeća stradala od raznih hajdučkih skupina iz pravca Boke.⁴ Ipak, razvoju naselja istočno od Neretve, Osmanska država je nakon Morejskog rata posvetila više pažnje, a u sklopu toga obnovljeni su i tamošnji oštećeni muslimanski sakralni objekti. Navedene konstatacije bazirane su na stručnoj literaturi i sačuvanim izvorima osmanske provenijencije. Oni nam potvrđuju poznate činjenice, ali donekle i koriguju neka dosadašnja pisanja o hercegovačkim džamijama i njihovim vakifima.

**

Od druge polovine XV do konca XVI stoljeća teritorija Hercegovačkog sandžaka zapadno od Neretve znatno je manje urbanizirana (a i islamizirana) od prostora istočno od spomenute rijeke.⁵ Određeni razvojni pomaci ostvareni su u XVII stoljeću, kada u zapadnom dijelu sandžaka značajni osmanski centri sa statusom kasabe postaju Imotski i Ljubuški. Tvrđave tih gradova tokom cijelog Morejskog rata za Mlečane i njihove pomagače bile su neosvojive.⁶ Ipak, povremenim prodorima dalmatinskih uskoka, naročito u prvoj fazi rata, pustošene su sve zapadnohercegovačke nahije.⁷

Na istom području posljedica ratnog stanja bilo je stradanje ili zapuštanje džamija, što najočitije pokazuju primjeri iz Imotskog kadiluka. U selu **Vir** (nahija Posušje), Mesdžid defterdara Piri-efendije kraj XVII stoljeća dočekao je u ruševnom stanju.⁸ Porušena je bila i Hajdar-pašina džamija (sa muallimhanom) u selu **Višćani**⁹ (nahija Posušje), kao i džamija koja se nalazila u

4 O tome: *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648.-1718.*, priredio Miloš Milošević, Tigar, 1988., (dalje: *Hajduci*).

5 Od preko deset hercegovačkih kasaba sa konca XVI stoljeća, samo jedna (Duvno) nalazila se u zapadnom dijelu sandžaka. Ograničavajući faktor u urbanom razvoju teritorija zapadno od Neretve sigurno je bila nesigurnost koja se već tada osjećala sa susjedne mletačke teritorije.

6 Neposredno po završetku Morejskog rata u kasabi Imotski evidentirano je 103, a u kasabi Ljubuški 80 domaćinstava. Basbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Defterleri, No. 861, 58-59, 67-68, prevela dr. Fazileta Hafizović, (dalje: BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović).

7 Ove upade u osmansku Hercegovinu opisao je primorski župnik o. Pavle Šilobadović u svome dnevniku. Vidi: *Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662.-86.)*, Starine, JAZU, Knj. XXI, Zagreb, 1889., 109-115.

8 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 57. Temelji ovog mesdžida vidljivi su bili sve do 1973. godine kada su iskopani pri gradnji nove osnovne škole u Viru. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar, 1999., 101 (dalje: H. Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka*).

9 Nije potpuno jasno koje je ovo selo. Vjerovatno je riječ o selu Vinjani.

selu **Zagorica**¹⁰ (nahija Posušje), čiji nam vakif još uvijek nije poznat.¹¹ U isto vrijeme, potpuno devastirana bila je i Silahdar Osman-pašina džamija locirana u selu **Dračan** (nahija Imota).¹² Obnova ovog sakralnog objekta tada nije poduzimana, iako je njegov vakuf još uvijek posjedovao neku sumu novca.¹³ U istom (Imotskom) kadiluku džamija se nalazila i u selu **Vojkovići** (nahija Roško polje). I ona je na koncu Morejskog rata bila u ruševnom stanju.¹⁴

U ratnom periodu od 1683. do 1699. godine u velikoj mjeri opustošena je i Ljubuška nahija, koja je tada pripadala Mostarskom kadiluku.¹⁵ Iako se osmanska posada ljubuške tvrđave odbranila od svih mletačkih napada, podgrađe sa kasabom stradalo je u više navrata.¹⁶ Devastirana je bila i Nesuhagina, najstarija ljubuška džamija.¹⁷ Isto je zadesilo i Hadži Mustafa-aginu džamiju, koja je na početku XVIII stoljeća evidentirana kao ruševina.¹⁸

Napadi dalmatinskih uskoka na naselja Bosanskog ejaleta nerijetko su u prvoj fazi rata bili predvođeni morlačkim serdarom Stojanom Jankovićem.¹⁹

10 Selo Zagorica po svemu sudeći danas je posuško selo Zagorje.

11 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 57, 58.

12 Dračan je bio zaselak na otoku Prološkog blata zapadno od Imotskog. Vidi: Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972., 302. Na kraju Morejskog rata u njemu je osim džamije, porušena bila i crkva na otoku, kao i pet osmanskih kula. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 61.

13 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 61. Po svemu sudeći ovo je vakuf čijem su muteveliji fratri iz Dračana ratne 1685. godine vratili dug od 16.000 akči. Vidi: Acta turcarum franjevačkog samostana u Makarskoj, VI - 31.

14 U selu Vojkovići po okončanju rata evidentirane su četiri kuće čiji su domaćini bili: Ibrahim, sin Mehmeda, spahija Hasan, Jure, Petar. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 56.

15 Na kraju rata porušene su mnoge kule u selima Ljubuške nahije (Vitina, Veljaci, Studenci i dr.), kao i mlinovi na rijekama Vriošćici, Trebižatu, Studenčici. BOA, TD, No. 861, 48-52.

16 Za Ljubuški je naročito bio poguban napad poduzet u augustu 1694. godine. O tome: Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684.-1699.*, Beograd, 1962., 96 (dalje: G. Stanojević, *Dalmacija*).

17 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 67. Džamija Nesuh-age Vučijakovića iz 1558/59. godine, locirana je na platou podno same ljubuške tvrđave. Sanirana je poslije Morejskog rata. Ponovo je devastirana tokom Drugog svjetskog rata (1941.-1945.). Još uvijek se čeka njena obnova.

18 BOA, TD, No. 861, 67. Nije nam potpuno jasna lokacija ove džamije. Posebno zbunjuje da se u konsultovanom osmanskom izvoru ne spominje Muhamed-agina džamija (u mahali Žabljak), koja je prema osnovanoj pretpostavci, izgrađena u XVII stoljeću. Vidi: hfz Haso Popara, *Vakufnama hadži Muhammed-age, sina Sinana odošaše*, Hivzija Hasandedić - život i djelo, Mostar, 2011., 85-92. Moguće da je danas postojeća džamija u mahali Gožulj podignuta na ruševinama spomenute Mustafa-agine džamije. Nije isključeno ni to da Mustafa-agina džamija nikad nije ni obnovljena, pa je vremenom zaboravljena i njena lokacija.

19 Stojan Janković, sin serdara Janka Mitrovića, aktivan je bio na mletačkoj strani i za vrijeme Kandijskog rata (1645.-1669.). Na početku Morejskog rata imao je zadatak da

Oni su pogađali i **Mostar**, najurbaniziraniji i najutvrđeniji osmanski grad u Hercegovачком sandžaku.²⁰ U jednom takvom napadu poduzetom u ljeto 1687. godine, stradala je zapadna mostarska periferija.²¹ Tom prilikom devastirana je i Ali-hodžina džamija sa okolnom mahalom.²²

**

Iako su ratna djelovanja u dolini Neretve započela već u jesen 1684. godine, Mlečani su tek u ljeto 1694. godine, uspjeli osvojiti osmansku tvrđavu u Gabeli.²³ Nakon toga još je više povećana nesigurnost na jugu Hercegovачkog sandžaka, sve do grada Počitelja.²⁴ Tako se, bez sumnje, u ugroženoj zoni našlo i selo **Tasovčići**²⁵ sa Ibrahim-ćehajinom džamijom.²⁶ Osmanski izvor

---

u povremenim upadima pustoši zapadne dijelove Bosanskog ejaleta, te prevodi vlaško stanovništvo na mletačku teritoriju. Poginuo je u augustu 1687. godine pri napadu na Duvno. Vidi: Марко Јачов, *Ускочки сердар Јанко Митровић и његови синови у Каноијском и Морејском рату*, Историјски часопис, Књ. XXIX-XXX, Београд, 1983., 223 - 239.

- 20 Mostar je dodatno utvrđivan i ojačavan ljudstvom u zadnjoj fazi ovog rata u periodu između 1694. i 1697. godine. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Muhimme defter, Knj. 5, 285, 49, 449/1, 1107/1696; Orijentalni institut u Sarajevu, Ahkam defter, Inv. broj 75, fotokopija 292, 266.
- 21 Mostar je tada odbranjen požrtvovnošću tvrđavske posade i građana sa Osman-agom Halebićem (Halebijom) na čelu. Vidi: Владимир Ђоровић, *Мостар*, Београд, 1999., 30.
- 22 Ali-hodžinu džamiju ličnim sredstvima obnovio je Deviš Dedaga Čengić 1868. godine. Džamija je 1922. godine ponovo stradala od podmetnutog požara i nakon toga nije obnavljana. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980., 56.
- 23 Mlečani su uz pomoć Morlaka Gabelu zauzeli u junu 1694. godine. O tome: G. Stanojević, *Dalmacija*, 104; Trpimir Macan, *Iz povijesti donjeg Poneretavlja potkraj XVII i na početku XVIII stoljeća*, Historijski zbornik, XXI-XXII, 1968/69, 207; Faruk Taslidža, *O posebnim okolnostima pod kojim su Mlečani osvajali tvrđave Bosanskog ejaleta za vrijeme Morejskog rata (1684.-1699.)*, Istraživanja, br. 7, Mostar, 2012., 45,46.
- 24 U junu 1698. godine Mlečani su izveli vojni prodor u kojem je opsjednut grad Počitelj. Istovremeno je mletački napad izvršen i u pravcu Nevesinja, koje je uspješno branio hercegovачki mutesarif Ahmed-paša. Sa viješću o osmanskoj pobjedi na Nevesinjskom polju, uslijedio je prekid opsade Počitelja i mletačko povlačenje u Dalmaciju. Vidi: Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900., 87.
- 25 Naselje Tasovčići, locirano nešto južnije od Počitelja, na kraju XVII stoljeća imalo je status sela. U njemu se, tada, pored ostalog, nalazilo i pet osmanskih kula, kao i neoštećeni kameni most preko Bregave. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 85.
- 26 BOA, TD, No. 861, 85. Ibrahim-ćehaja (sin Omer-agin) je iz Počitelja. On je tokom uspješne državničke karijere imao položaj ćehaje osmanskog velikog vezira Fazila Ahmed-paše Ćuprilića (1661.-1676.). Godine 1664. kada je Evlija Čelebi prolazio Hercegovinom, u Počitelju je živjela Ibrahim-ćehajina majka, koju je čuveni putopisac tada i posjetio. Nakon 1668. godine Ibrahim-ćehaja je obavljao dužnost beglerbega u

ipak ukazuju da je ova džamija neposredno nakon Morejskog rata bila neoštećena i u službi stanovnika Tasovčića. Isto važi i za mualimhanu koja se nalazila uz džamiju, a pripadala je istom vakufu.²⁷

**

Za urbicid u dijelovima Hercegovačkog sandžaka istočno od rijeke Neretve u vrijeme Morejskog rata, odgovorne su bile uglavnom hajdučke skupine koje su poticale iz istočnohercegovačkih vlaških plemena. Njihove akcije, uvijek pokretane uz odobrenje mletačkog providura iz Kotora, uglavnom su bile stihijske i pljačkaškog karaktera, jer je upravo plijen otet na osmanskom tlu bio glavni izvor hajdučke egzistencije.²⁸

Hajdučkim napadima u više navrata tokom rata (1684-1699) pustošeni su prostori Ljubinjske nahije.²⁹ Pritom, stradala je i Džamija kizlar-age Mustafe Ljubinjca iz XVI stoljeća, koja se nalazila u samoj kasabi **Ljubinje**.³⁰ Odmah po završetku Morejskog rata, ovu oštećenu džamiju sanirao je tadašnji hercegovački sandžak-beg Redžep-paša Nevesinjac, pa je ona počela služiti svojoj svrsi.³¹

U Ljubinjskoj nahiji hajduci nisu bili u prilici poharati džamiju koja se nalazila u selu **Ubosko**. Vakif ove džamije je efendija čiji je sin Mustafa bio mutevelija Aja Sofije u Istanbulu. Džamija u Uboskom je na početku XVIII stoljeća bila u ispravnom stanju, a funkcioniranje njenog vakufa tada je nad-

---

više ejaleta na istoku Osmanskog carstva. Umro je 1676. godine. Vidi: Evlija Čelebi, *Putopis, Odlomci po jugoslavenskim zemljama*, (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, 1973., 461- 463.

- 27 BOA, TD, No. 861, 85. Džamija u Tasovčićima devastirana je bila tokom Drugog svjetskog rata (1941.-1945.), kao i ratne 1993. godine. Sada je obnovljena i služi svojoj svrsi.
- 28 Socijalni status hajduka koji su djelovali po Hercegovini nije bio precizno regulisan. Mletačka vlast iz Kotora legalizirala je njihovu pljačku i prihod od otkupa zarobljenih. Međutim hajducima to uglavnom nije bilo dovoljno. Vidi: *Xajdyyu*, 692.
- 29 Naročito je poguban bio napad poduzet u februaru 1695. godine. U Ljubinjskoj okolici (nahiji) od pet postojećih kula (i jedne karaule), na kraju Morejskog rata u ispravnom stanju bila je samo jedna (u selu Ubosko). BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 114, 115, 116.
- 30 U kasabi Ljubinje na početkom XVIII stoljeća živjelo je 18 porodica. U isto vrijeme od 12 postojećih kula, osam ih je bilo u ruševnom stanju. BOA, TD, No. 861, 115.
- 31 BOA, TD, No. 861, 115. Ljubinjska Mustafa-agina (Kizlaragina) džamija oštećena je i za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945). Srušena je 1947. godine, a na njenom mjestu je naredne godine izgrađen Zadržni dom. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990., 112, (dalje: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*).

gledao spomenuti vakifov sin iz Istanbula.³²

Po mnogo čemu posebna zona Morejskog rata bilo je trebinjsko područje (nahije Popovo, Trebinje, Korjenić). Koncem XVII stoljeća ovaj kraj je bio karakterističan po brojnim selima, bez urbanog (gradskog) centra.³³ Među selima nahije Popovo (Kadiluk Ljubinje) najveće je bilo **Dračevo**.³⁴ U njemu se nalazila Tereli hadži Huseinova džamija, koja je tokom ratnog razdoblja (1684.-1699.) pretrpjela određena oštećenja. Po završetku Morejskog rata odmah je “dovedena u ispravo stanje”. Džamijski mutevelija bio je tada stanovnik Dračeva Mehmed-čelebi.³⁵

Među selima Trebinjske nahije (Kadiluk Novi) postojalo je i selo **Pojlaz** (Popir). To je, po svemu sudeći, zaselak (dio) sela **Police**.³⁶ U njemu se nalazila Mustafa-agina džamija i jedan han. Na kraju Morejskog rata ova džamija (kao i han) je bila devastirana.³⁷

I u nahiji Korjenić (Kadiluk Novi, kasnije Bekija Novi) preovladavala su sela karakteristična po osmanskim kulama koje su osim stambene (mirnodopske), tokom rata imale vojno-fortifikacijsku ulogu. Muslimanski sakralni objekti u ovoj nahiji nalazili su se na tri lokacije. U selu **Varčakovina (Mazikože)** postojala je Hadži Ibrahimova džamija, koja nije stradala tokom Morejskog rata.³⁸ Manje sreće imala su dva sela nahije Korjenić, locirana ne tako daleko od hajdučkog uporišta u nahiji Grahovo. Džamija gospođe Abide

32 BOA, TD, No. 861, 115. Vakif džamije u Uboskom je defterdar Husein-efendija. On je bio domaći čovjek porijeklom iz porodice Smailhodžić. Džamija je srušena udarom groma 1912. godine. Poslije toga nije više obnavljana. Vidi: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 120.

33 Tek nakon Morejskog rata u kojem su Osmanlije izgubili grad (Herceg-Novi), započinje urbani razvoj grada Trebinja (Trebinjskog grada). O tome: Владислав Скарић, *Требинье у 18. вијеку*, Изабрана дјела, Књига III, Сарајево, 1985., 134-135.

34 U Dračevu je na koncu XVII stoljeća bilo pet kula i 27 naseljenih kuća. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 101.

35 BOA, TD, No. 861, Isto, Džamija u Dračevu bila je u ispravnom stanju sve do 1890. Godine, kada su se iz ovog sela iselile posljednje bošnjačke porodice. Nakon toga izložena je nebrizi i propadanju.

36 U osmanskome popisu iz 1701. godine selo Pojlaz, koje je osim džamije i hana imalo četiri stare kule, popisano je uz veće i naseljenije selo Police. Lokalitet oba spomenuta sela danas je sastavni dio grada Trebinja.

37 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 121. Ova džamija evidentirana 1701. godine u selu Pojlaz, po svemu sudeći je džamija za koju se zna da je tokom XVII stoljeća postojala u selu Police. Nakon stradanja u Morejskom ratu više nikad nije obnavljana. Prema predanju, kamen sa njene ruševine upotrijebljen je za gradnju džamije koju je 1719. godine u Trebinju podigao Osman-paša Resulbegović (na ime sultana Ahmeda III). Vidi: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 233-236.

38 BOA, TD, No. 861, 129. Po svemu sudeći ovo je poznata džamija u Župi koja se smatra najstarijom u nahiji Korjenić. Prema predanju sagrađena je u XVI stoljeću. Više puta je rušena, posljednji put ratne 1992. godine. Obnovljena je 2010. godine.

u selu **Lastva** na koncu XVII stoljeća bila je ruševna.³⁹ U istom stanju bila je i Hadži Omerova džamija u selu **Nudo**, čiji je vakuf 1701. godine bio bez mutevelije, iako je na raspolaganju imao 30.000 akči.⁴⁰

Zona velike nesigurnosti u vrijeme Morejskog rata bilo je i područje nahije Grahovo (Kadiluk Novi, kasnije Bekija Novi).⁴¹ U selu **Humča** (Bare) nalazila se Hadži Ahmedova džamija. U drugoj polovini XVII stoljeća za njenu opravku zaslužan je bio Osman-paša Kazanac, koji se ratne 1684. godine nalazio na poziciji bosanskog valije. Džamija je na početku XVIII stoljeća bila u ruševnom stanju.⁴² Uz nju se tada nalazila i potpuno devastirana "Časna kuća", koja je pripadala istom vakufu.⁴³

Sjedište Kadiluka Cernica, ujedno i centar nahije Gacko, na koncu XVII stoljeća bilo je u kasabi **Cernica**. Tu se na kraju Morejskog rata nalazila oštećena Džamija gospođe Aiše. Kao tadašnjeg džamijskog muteveliju izvori označavaju nekog Ibrahim-halifu. Istovremeno, u potpuno ruševnom stanju nalazio se cernički han, koji je vakuf poznate porodice Kusturica (Kusturizade).⁴⁴

Kadiluku Cernica pripadala je nahija Rudine u sklopu koje je bilo i selo **Bileća**.⁴⁵ U Morejskom ratu rata Bileća je više puta bila izložena napadima Mlečana, koji su podržavani odmetnutom rajom iz nahija Nikšić i Grahovo.⁴⁶ Na kraju rata porušena je bila i bilećka Hadži Sulejmanova džamija.⁴⁷

39 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 131. Ovo ukazuje da je džamija u Lastvi postojala znatno prije u odnosu na dosadašnja saznanja prema kojim je džamija u ovom selu podignuta tek 1816/17. godine.

40 BOA, TD, No. 861, Isto. Džamija u selu Nudo zbog dotrajalost i nebrige srušila se 1930. godine. Vidi: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 308.

41 Nahija Grahovo na koncu Morejskog rata sastojala se od desetak, gotovo potpuno pustih sela. BOA, TD, 134-136.

42 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 135.

43 BOA, TD, No. 861, Isto. Džamija u ovom grahovskom selu očito nikad više nije obnovljena.

44 BOA, TD, No. 861, 154.

45 Na početku XVIII stoljeća Bileća je imala status sela sa ukupno 14 domaćinstava. Svih pet kula koje su se nalazile u sklopu sela bile su porušene. BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 143-144.

46 Bileća je naročito stradala u novembru 1691. godine. Vidi: Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека*, Београд, 1970., 375.

47 BOA, TD, No. 861, 143. Ova džamija je nakon Morejskog rata obnovljena, ali je ponovo srušena 1875. godine. Na njenim temeljima izgrađena je 1895. godine nova džamija koja je minirana i zapaljena u julu 1993. godine. Bilećka džamija je ponovo obnovljena i stavljena u funkciju 2011. godine.

Najistaknutiji hajdučki harambaša na početku Morejskog rata bio je Bajo Nikolić Pivljanin.⁴⁸ Njemu i drugim harambašama, pripisuju se brojne akcije izvršene u cilju pljačke i uništavanja naselja na širem istočnohercegovačkom, ali i dubrovačkom području. Jedna od najpogubnijih u prvoj fazi rata dogodila se u maju 1684. godine, kada su hajduci napali utvrđeno selo **Kazance** u nahiji Gacko. Naselje sa džamijom tada je opljačkano i dijelom devastirano, a stanovništvo koje nije uspjelo izbjeći bilo je pobijeno ili zarobljeno.⁴⁹

Ovdje je bitno istaći da nova istraživanja ukazuju da je džamija u Kazancima zadužbina sultana Sulejman-hana (1520-1566), a ne Osman-paše Kazanca, kako je naglašavano u dosadašnjoj literaturi. Džamija, dakle, datira iz XVI, a ne iz druge polovine XVII stoljeća. Osman-paša Kazanac je, kako stoji u osmanskim izvorima, derivajući 500 *esadi* groša bio njen obnovitelj, a ne graditelj. Također, ista džamija je na koncu XVII stoljeća bila u ispravnom stanju.⁵⁰ Prema tome, kazanačka džamija nije srušena u spomenutom napadu Baje Pivljanina (kako prema predaji navodi H. Hasandedić), nego u kasnijem periodu, uglavnom nakon Morejskog rata. Do danas nije obnovljena.

On Mosques in Herzegovina at the end of the 17. century

(Summary)

The Morean war (1684-1699) ended the urban and total development of small(er) towns and villages in Herzegovina Sanjak. We can consider war destructions, caused by Venetians' military actions, to be on a level of an urbicide. It was particularly stressed in the western parts of the Sanjak, that were being attacked by Dalmatian insurgents. Destroyed mosques during that war were never reconstructed, so, eventually, any trace of their existence was almost wiped out.

48 Harambaša Bajo Nikolić Pivljanin je kao i drugi bokeljski hajduci nakon Kandijskog rata (1645.-1669.) interniran u Istru. Poznato je da je 1674. godine premješten u Zadar, gdje došao u kontakt sa uskočkim serdarima kojima se pridružio pred izbijanje Morejskog rata. Po zahtjevu kotorskog providura u aprilu 1684. godine, nakon četrnaestogodišnjeg odsustva, Bajo je vraćen u Boku, gdje je nastavio sa hajdukovanjem. Poginuo je u Bici na brdu Vrtijeljci (kod Cetinja) u maju 1685. godine Vidi: Бошко Десница, *Неколико података о пераштанским хајдуцима и о харамбаши Бају Пивљанину*, у: Стојан Јанковић и ускачка Далмација, Изабрани радови, Приредио Срђан Воларевић, Београд, 1991., 188, 190, 191.

49 Među zarobljenim bio je kazanački imam sa porodicom. Vidi: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 204; *Хајдуци*, 187.

50 BOA, TD, No. 861, prevela F. Hafizović, 154-155. Ovdje je bitno istaći i ulogu stanovitog hadži Mustaj-bega. On je u toku Morejskog rata (1686./87. godine) iz Foče slao pismene molbe svojim prijateljima peraštanskim kapetanima, da oni ličnim autoritetom spriječe hajduke u devastiranju džamije u Kazancima. Vidi: *Хајдуци*, 303-304.

No better situation was in South-eastern Herzegovina either, which experienced devastation on the hands of various outlaw groups from Boka in the last decades of the XVII century. However, after the end of the Morean war, the Ottoman state dedicated more attention to the development of the communities east the Neretva River, and, as a part of that, local Islamic sacred facilities were reconstructed.

Newer research, based on Ottoman documents, have corrected existing writings on Herzegovina mosques and their benefactors.